

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DEVİANT DAVRANIŞ FORMALI YENİYETMƏLƏRİN TƏLİM PROSESİNİN TƏŞKİLİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 6114.01 – Sosial psixologiya

Elm sahəsi: Psixologiya

İddiaçı: **Ağca Nəriman qızı Süleymanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin "Psixologiya" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Qorxmaz Nüsrət oğlu Vəliyev

Rəsmi opponentlər:

Psixologiya elmləri doktoru, dosent
Qızaxım Nizaməddin qızı Qəhrəmanova

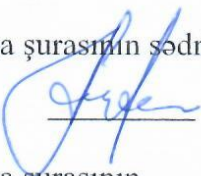
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İmrad Mustafə oğlu Bayramov

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülməhə Anatollu qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: psixologiya elmləri doktoru, professor

Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

Elmi seminarın sədri:

psixologiya elmləri doktoru, professor

Elnarə İbrahim qızı Şəfiyeva

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasında milli müstəqil dövlətin qurulması ilə əlaqədar olaraq müasir dövrdə diqqət mərkəzində olan vacib məsələlərdən biri böyüyən nəslin təhsil və tərbiyə sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Qloballaşma və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin inteqrasiyası dövrü gənc nəslin sosiallaşmasına birmənalı təsir göstərməmişdir. Bəzi hallarda biz yeniyetmə mühitində konfliktli situasiyaların sayının artması ilə üzləşirik ki, bu da daha sonra deviant davranışın formalaşmasına, pis vərdişlərin yaranmasına, aqressiv davranışlara, qeyri-qanuni hərəkətlərə gətirib çıxarır. Bununla bağlı olaraq təhsil alan yeniyetmələrin psixoloji və pedaqoji nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsi, onların yüksək mədəniyyətin və şüurluluğun tələblərinə uyğun tərbiyə olunması gənclər arasında deviant davranış formalarının dəf edilməsi və qarşısı alınması üçün yeni elmi metodların işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Deviant davranışa müxtəlif sosial və yaş qruplarında rast gəlinməsinə baxmayaraq, psixologiya elmində yeniyetmələr arasında deviant davranış formalarının qarşısının alınması və aradan qaldırılması problemi ən kəskindir və ətrafında müxtəlif araşdırmaların və müzakirələrin dayanmadığı ən mühüm universal problemlərin sırasına aiddir. Bu müzakirələr həm hüquqi psixologiya, həm pedaqogika, sosiologiya, tibb və bir sıra digər elmlərdə aparılır və yeni tədqiqatların həyata keçirilməsi zəruriyyətini üzə çıxarır. Müasir təhsil sistemində yeniyetmələr mühitində deviasiya səviyyəsinin azaldılması və aradan qaldırılmasına yönəlmiş profilaktik tədbirlərə xüsusi yer verilir ki, bu da məktəb psixoloqlarına, fənn müəllimlərinə müəyyən tələblər qoyur, "risk qrupu" nun yeniyetmələrinin təhsil mühitində mövcud olma ehtimalını aradan qaldırmaq üçün planlı şəkildə işlərin təşkil olunması.

Sosial-psixoloji elmin inkişafı, onun insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz etməsi, psixoloji məlumatların elmi əsaslarla psixoloqların, pedaqoqların, sosial işçilərin işinin təkmilləşdirilməsi üzrə məsələlərin həllində istifadəsi, həmçinin əsas psixoloji anlayışların, proseslərin, vəziyyətlərin, deviant yeniyetmələrin psixoloji, pedaqoji və hüquqi sahələrdə xüsusiyyətlərinin (tələbatları,

motivləri, məqsədləri, temperament, yanaşma, sosial istiqamətlənməsi, eyni zamanda deviantlığın profilaktikası) öyrənilməsinə əsaslanan deviant yeniyetmələrin şəxsiyyətlərinin psixoloji təhlilinin dərinədən tədqiq edilməsi təqdim olunmuş dissertasiya işinin əsas vəzifəsini təşkil edir.

Deviant davranış sahəsində sosioloqların klassik işləri İ. Hofmanın (total sistemlər), E. Dürkqeymin (anomiya nəzəriyyəsi), R. Mertonun (deviant davranışın yaranma səbəbləri), A. Koenin (intitusalional gözləntilərə uyğunsuzluq), K. Marksın (deviasiya sosial səbəb kimi), T. Parsonun (davranış deviasiyasının və konformizmin nöqteyi-nəzərindən), P. A. Sorokinin (deviant davranışın nisbiliyi), R. Xarrenin (kəonüllü risk davranışının nəzəriyyəsi) əsərləri ilə təqdim olunmuşdur. Deviantologiyanın müasir tədqiqatçıları E. Qiddens (deviant davranışın nonkonformist nöqteyi-nəzərdən anlaşılması), F. Pataki (deviasiya sistem hadisəsi kimi), N. Smelzer (deviant davranış komponentlər kimi: individ, norma və sosial qrup) kimi alimlərdir.

Psixologiya, pedaqogika, psixiatriya və kriminologiya sahələrində klassik işlər A. Adlerin, L. İ. Bojoviçin, Y. V. Qorlanovanın, İ. V. Korolevanın, E. Kreçmerin, V. T. Lisovskinin, Ç. Lomrozorun, A. S. Makarenkonun, A. S. Novoselovanın, A. V. Petrovskayanın, Z. Freydin, E. Frommun, U. Şeldonun əsərləri ilə təqdim olunmuşdur.

Deviant davranışın ümumi problemləri və yetkinlik yaşına çatmamış yeniyetmələrin deviant davranışın ayrı-ayrı aspektləri inkişaf etmiş nəzəri əsaslandırılmaya malikdir, yeniyetmələrin qanun pozan və deviant davranışının psixoloji xüsusiyyətlərini göstərən bir sıra empirik tədqiqatlar aparılmış, pedaqoji və tərbiyəvi yanaşmalar və texnologiyalar hazırlanmışdır. Lakin bu sahədə aparılmış sosioal-psixoloji tədqiqatlar kifayət deyil, xüsusilə deviant davranışlı yeniyetmələr üçün təlim prosesinin təşkili spesifikasının anlaşılması nöqteyi-nəzərindən.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı deviant davranışlı yeniyetmələrdir. Tədqiqatın predmeti deviant davranışlı yeniyetmələrin təlim prosesinin təşkilinin sosial-psixoloji aspektləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri deviant davranışın

yeniyetmə formalarının profilaktikası, aradan qaldırılması və yeniyetmələrin yaradıcı bacarıqlarının inkişafı kimi təlim prosesinin təşkili üzrə xüsusi proqramın elmi cəhətdən hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə çatmaq aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsini əhatə edir:

- bu mövzuda psixoloji, pedaqoji və kriminoloji ədəbiyyatı öyrənmək və sistemləşdirmək;
- müasir elmi ədəbiyyatda yeniyetmənin sapma probleminin inkişafının əsas mərhələlərini və mövcud vəziyyətini nəzərdən keçirmək;
- yeniyetmələri sosial və psixoloji davranış normalarından kənarlaşmağa sövq edən psixoloji motivləri və səbəbləri müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycanda etnopsixoloji amillər və yeniyetmənin sapma xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- psixoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək və sapma davranış formaları olan bir yeniyetmənin psixososial portretini tərtib etmək.
- yeniyetmələrin deviant davranışının qarşısının alınmasını üçün nəzərdə tutulan proqramı sınaqdan keçirmək;
- yeniyetmələr arasında deviant davranışın qarşısının alınması üçün tövsiyələr vermək.

Tədqiqatın metodları. Yeniyetmələrin deviant davranışının öyrənilməsinin metodoloji əsasını prinsiplər və yanaşmalar təşkil edir: T.Parson (sosiallaşma nəzəriyyəsi), E.Dürkheim tərəfindən anomiya konsepsiyası, onun struktur və funksional təhlili, sosial diaqnostika metodundan istifadənin əsaslandırılması. deviant yeniyetmələrlə işləmək, R. Mertonun sosial sistemlərin disfunksiyasına dair mövqeyi, deviant davranışın mexanizmini və strukturunu öyrənməyə imkan verir. Tədqiqat işində yeniyetmə-deviantın psixologiyasını bu məsələnin aktuallığı və müasir dövrün nöqteyi-nəzərindən səciyyələndirməyə imkan verən nəzəriyyələr, metodlar və tədqiqat nümunələri öz əksini tapmışdır. Bunlar: müşahidə, eksperiment, sınaq, sorğu-sual üsulu, deviant davranışa meylin diaqnostikası metodu (A.N.Orel), yeniyetmələrdə aqressiv və düşmənçilik reaksiyalarının diaqnostikası üçün A.Bass-A.Darki anketi, riyazi statistika metodu SPSS proqramlarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi problemli və emosional-mənəvi təlim metodlarının işlənilib hazırlanmasından və tətbiq edilməsindən

ibarətdir. Bu metodların əsas məğzi elmdə ümumi nöqteyi-nəzərin müəllim tərəfindən zorla qəbul etdirilməsi deyil, məktəblilərə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin və müstəqil şəkildə yeniyetmə üçün şəxsi məna daşıyan bu və digər mövqə haqqında düşünmək və seçmək imkanını təqdim etməkdir. Beləliklə həm deviant davranışın yeniyetmə formalarının aradan qaldırılması və profilaktikası, həm də yeniyetmələrdə yaradıcı bacarıqların inkişafı üçün psixoloji və metodik əsaslar formalaşır.

Bundan əlavə, tədqiqatın yeniliyi deviant davranış formalı yeniyetmələrin müəyyən edilməsi üçün məktəb psixoloqunun işini tənzimləyən koordinasiya mərkəzinin yaradılmasını nəzərdə tutan pilot layihənin sınaqdan keçirilməsi ilə bağlıdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- aqressiv reaksiyaların səviyyəsi yeniyetmələrdə deviant davranışın inkişafını müəyyən edir;

- yeniyetmələrlə işdə problemlə təlim metodlarından istifadə onların deviant davranışlarının aradan qaldırılmasına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş psixoprofilaktik tədbirlərin təşkili üçün əsası kimi;

- tədris prosesinin problemlə tədris metoduna əsaslanaraq təşkili yeniyetmələrin yaradıcı təfəkkürünü aktivləşdirməyə və onların sapma səviyyəsini azaltmağa kömək edir;

- təhsil müəssisəsi sistemində deviant davranışın korreksiyası və qarşısının alınması üçün koordinasiya mərkəzinin yaradılması bu qrup yeniyetmələrlə səmərəli iş qurmağa imkan verəcəkdir;

- bizim tərəfimizdən hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş proqram yeniyetmə mühitində sapmaların baş verməsini azaldacaq və ya qarşısını alacaq.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Praktiki tədqiqatların nəticələri, nəzəri yekunlar, ümumiləşdirmələr, ayrı-ayrı nəzəri müddəalar, təqdim olunmuş elmi tədqiqatda gözlənilən psixoloji tövsiyyələr Azərbaycan Respublikasının orta məktəblərində və yeniyetmələrdə deviant davranış formalarının aşkar edilməsi və profilaktikası üzrə peşə təhsil müəssisələrində təlim-metodik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə dərs vəsaiti, həmçinin hüquq-mühafizə orqanlarında da dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Təqdim olunmuş tədqiqat işində gözlənilən nəzəri və praktiki tövsiyyələr psixodiaqnostik, psixokorreksiya və psixoprofilaktik işin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət göstərən orta təhsil müəssisələrinin psixoloqları üçün məqsədəuyğundur. Bu tədqiqat həmçinin ona görə əhəmiyyətlidir ki, o, nəinki Azərbaycan yeniyetmələrinin deviant davranış formalarına yiyələnməsinin sosial-psixoloji şəraitini, səbəblərini və motivlərini üzə çıxardır, həmçinin onların aradan qaldırılması və yeniyetmənin yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşması üzrə xüsusi metodlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Aprobasiyası və tətbiqi onun ayrı-ayrı fəsillərinin məzmununun Azərbaycan Dillər Universitetinin “Psixologiya” kafedrasının iclaslarında aparılan müzakirəsi prosesində həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları on dörd elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı məsələləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki nəticələr beynəlxalq forumlarda və konfranslarla təqdim olunmuş məruzələrdə ifadə edilmişdir və işin məzmunu mütəxəssislər tərəfindən bəyənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil (yeddi yarım fəsil), nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən (230219 işarədən) ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun seçimi, aktuallığı, məqsədi və vəzifələri əsaslandırılır. Tədqiqatın predmeti və obyektı qeyd olunur.

Dissertasiyanın **birinci fəslə** “Yeniyetmələrin deviant davranışı sosial-psixoloji tədqiqatın predmeti kimi” adlanır və iki yarım fəsilə bölünür. “**Hüquqi psixologiyada deviant davranış formaları problemi. Deviant davranış formaları anlayışı və növləri**” adlanan birinci yarım fəsil davranışı tənzimləyən sosial norma anlayışını və davranışa sosial nəzarəti nəzərdə tutur. Sosial normalar cəmiyyətin, sosial qrupun şəxsiyyətin, qrupun bir-biri ilə

qarşılıqlı münasibətdə, sosial institutların, ümumiyyətlə, cəmiyyətin davranışına verilən tələbləri ifadə edən qaydalardır ¹.

Alimlər normadan kənar çıxan davranışı deviant davranış adlandırır². O, özündə yazılı və ya şifahi normalara uyğun olmayan istənilən hərəkətləri birləşdirir.

Deviant (lat. *deviatio* – kənara çıxma) davranış deyildikdə aşağıda qeyd olunanlar nəzərdə tutulur:

1) insanın rəsmi qaydada müəyyən edilmiş və ya konkret cəmiyyətdə faktiki olaraq qəbul olunmuş normalara (standartlara, şablonlara) uyğun olmayan hərəkəti;

2) rəsmi qaydada müəyyən edilmiş və ya konkret cəmiyyətdə faktiki olaraq qəbul olunmuş normalara (standartlara, şablonlara) uyğun olmayan insan fəaliyyətinin kütləvi formalarında ifadə olunmuş sosial hadisə³. Birinci mənada deviant davranış əsasən psixologiyanın, pedaqogikanın və psixiatriyanın predmetidir. İkinci mənada – sosiologiyanın və sosial psixologiyanın predmetidir. Təbii ki, belə inzibati bölgü nisbidir⁴. “Deviantlıq” anlayışı “deviasiya” (cansız təbiətdə fluktuasiya, canlı təbiətdə - mutasiya) anlayışından törəyir və dəyişkənliyin ümumi forması, mexanizmi, üsulu və, beləliklə, hər sistemin həyat fəaliyyəti, inkişafı kimi çıxış edir. Onun mütəşəkkillik səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə sistem özü bir o qədər dinamik və sabitdir.

Sapmaların nə olduğunu başa düşmək üçün ilk əvvəl “norma” anlayışına müraciət etmək lazımdır.

Sosial norma konkret cəmiyyətdə tarixən sabitləşmiş insanların, sosial qrupların, sosial təşkilatların yol verilən (icazə verilən və ya məcburi) davranışının, fəaliyyətinin həddi-hüdudunu, intervalını müəyyən edir. Fiziki və bioloji proseslərin təbii normalarından fərqli olaraq sosial normalar insanların süurunda və ya hərəkətlərində

¹ Бобнева М.И., Шорохова Е.В. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: Наука, 1978, 67 с.

² Пути и средства социальной реабилитации девиантных подростков. Екатеринбург: ИЭ Уро Ран, 1999, 61 с.

³ Петровский А.В. Психологический словарь. М.: Наука, 1990, 500 с.

⁴ Пути и средства социальной реабилитации девиантных подростков. Екатеринбург: ИЭ Уро Ран, 1999, 61 с.

cəmiyyət fəaliyyətinin obyektiv qanunuyğunluqlarının adekvat və pozulmuş şəkildə əks olunması nəticəsində əmələ gəlir.

Sözün dar mənasında isə deviant davranış dedikdə cinayət məsuliyyətinə gətirib çıxarmayan səpmələr nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, qeyri-qanuni deyil. Yuxarıda deyildiyi kimi, qeyri-qanuni hərəkətlərin və ya cinayətlərin cəmi delinkvent (hərfi olaraq cinayət) davranış adlanır⁵. Hər iki məna – həm dar, həm geniş – sosiologiyada, pedaqogikada və sosial psixologiyada eyni dərəcədə istifadə edilir.

Devasiyanın səbəblərini nəzərdən keçirən tanınmış amerikan psixoloq və həkim Uilyam X. Şeldon bədən quruluşunun vacib olduğunu vurğulayırdı. O, hesab edirdi ki, insanların müəyyən bədən quruluşu onlarda səciyyəvi şəxsi keyfiyyətlərinin (endomorf, mezomorf və ektomorf) mövcudluğunu göstərir.

Anomiya nəzəriyyəsini R. Merton davam etdirmişdir. O, hesab edir ki, cəmiyyətin məqsədləri və sosial cəhətdən bu məqsədlərə nail olma vasitələri arasındakı uyğunsuzluq deviasiyanın əsas səbəbidir. Bunun əsasında o, növbəti davranış növlərini ayırır: birinci davranış növü –konformluq, ikinci davranış növü – innovasiya, üçüncü növ – rituellıq, dördüncü növ – retretizm, beşinci növ – üsyan. Bunlar, Mertonun nöqtəyi-nəzərindən, eyni zamanda cəmiyyətə uyğunlaşma növləridir.

Bundan əlavə, normativ şəxsiyyət növü də mövcuddur. Bu növün keyfiyyətləri konkret mədəniyyəti hamısından daha yaxşı ifadə edir, o, sanki bu mədəniyyətin idealıdır.

Modal şəxsiyyət – idealdan kənara çıxan variasiyaların statistik olaraq daha geniş yayılmış növüdür.

Kulturoloji izahatlara uyğun olaraq, deviasiya mədəniyyətin normaları arasındakı mübahisələr nəticəsində yaranır.

Kriminal deviasiya cinayət normalarının daşıyıcıları ilə sıx ünsiyyətin nəticəsidir. Alimlər hətta ətraflı şəkildə kriminal davranışa səbəb olan amilləri təsvir etmişlər. Onlar vurğulayırlar ki, burada

⁵ Евтеев М.П., Кири́н В.А. Законодательство об ответственности несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1970, 136 с.

vacib rolu şəxssiz təşkilatlarla və ya institutlarla əlaqələr yox, gündəlik ünsiyyət oynayır.

Sosial davranışın deviant-rol xarakterli növü addiksiya, şəxsiyyətin daxilindəki ixtilaf ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır. Ümumiyyətlə, addiksiya – daxili psixoloji narahatçılıq vəziyyətindən uzaqlaşmaq, özünün psixi vəziyyətini daxili mübarizə ilə xarakterizə olunan dəyişmək arzusudur⁶. Addiktiv davranışı psixoloqlar normadan kənara çıxan davranış kimi nəzərdən keçirir.

Bundan əlavə, deviant davranışın aşağıdakı formalarını ayırırlar:

- 1) Aqressiv və autoaqressiv (intihar) davranış;
- 2) Psixiki fəaliyyətin dəyişməsinə səbəb olan maddələrin həddən artıq istifadəsi (alkoqollaşdırma, narkozlaşdırma və s.);
- 3) Qida davranışının pozulması (həddindən artıq yemə, aclıq);
- 4) Seksual davranışda anomaliyalar (deviasiya, perversiya);
- 5) Çox dəyərli psixoloji maraqlar (“zəhmətkeşlik”, idman, musiqi və başqa fanatizm, qraffiti, qembling və s.);
- 6) Çox dəyərli psixopatoloji “maraqlar” (məhkəməbazlıq, kleptomaniya, dromomaniya və s.);
- 7) Xarakteroloji və patoxarakteroloji reaksiyalar (emansipasiya, qruplaşdırma, oppozisiya, terror və s.);
- 8) Kommunikativ deviasiyalar (autizasiya, həddindən artıq ünsiyyətçilik, konformizm, narsisizm və s.);
- 9) Əxlaqsız davranış;
- 10) Qeyri-estetik davranış.

Müsbət deviasiyaların (əhəlinin siyasi fəallığı, iqtisadi tədbirlilik, elmi və bədii yaradıcılıq) artması ilə bərabər mənfi deviasiyalar (təcavüzkarlığa və tamahkarlığa əsaslanmış cinayətlər, əhəli arasında narkomaniya, yeniyetmələrin əxlaqsızlığı) da çoxalır.

Sosial psixologiya üzrə ədəbiyyatda deviant davranışın psixologiyası “dəyişən” nəzəriyyələrə aid edilir. Predmetin spesifikasiyası bu halda ondan ibarətdir ki, tədqiq edilən hadisələr dairəsi tarixən

⁶Игошев К.Е. Опыт социально-психологического анализа несовершеннолетних правонарушителей. М.: Высш. шк.МООП СССР, 1967, 79 с.

dəyişən olmuş və bu an konkret cəmiyyətdə hökm sürən sosial normalardan asılıdır.

Deviyasiyaların hər forması (cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya) öz spesifikasiyasına malikdir. Pozucu (asosial) deviasiyaları yalnız cinayətkarlıqla eyniləşdirmək olmaz.

Cinayətkarlıq – deviant davranışın bu növünün formalarından biri və həmçinin konkret cəmiyyətdə konkret vaxt dövründə törədilmiş cinayətləri ehtiva edən sosial-hüquqi hadisədir. Eyni zamanda o, kəmiyyət (dinamika, vəziyyət) və keyfiyyət (struktur, xarakter) göstəriciləri ilə xarakterizə edilir ⁷.

Müasir dövrdə Azərbaycanda bazar münasibətlərinə keçid cinayətkarlığa böyük təsir göstərir. Bu vaxta qədər heç bir cəmiyyət cinayətkarlığın kökünü kəsə bilməyib. Alkoqolizm və narkomaniya kimi hallar əhəmiyyətli dərəcədə cinayətkarlığın artmasına səbəb olur. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq alkoqolizm problemi Azərbaycanda az yayılmışdır.

“Azərbaycanda yeniyetmə deviantlığının etnopsixoloji xüsusiyyətləri” adlı **ikinci yarımfəsildə** etnik psixologiya anlayışının tərfi verilir. Həmçinin milli xarakter, onun formalaşması, qonaqpərvərlik, ağsaqqallıq, qarşılıqlı kömək, adi hüquq kimi institutların azərbaycanlıların ictimai və ailə məişətində vacib rolunu ətraflı şəkildə qeyd edilir. Pedaqoji psixologiyanın istiqamətlərindən biri olan tərbiyə məsələləri nəzərdən keçirilir. Bu məsələlərə tərbiyə prosesinin xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi, tərbiyə edilən uşağın və ya subyektin inkişafı və formalaşması aiddir.

Uşaqların tərbiyəsinə dair Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarından nümunələr göstərilir, eyni zamanda bu prosesin psixoloji aspektində deviant davranışın bu və ya digər formalarında özünü təzahür edən yalnız tərbiyə məsələləri haqqında da söhbət açılır.

Tədqiq etdiyimiz problemin bəzi məqamlarına aşağıdakı əsərlərdə toxunulmuşdur: Ə.Ə.Əlizadənin, R.H.Qədirovanın, A.S.Bayarmovun, K. R.Əliyevanın əsərlərində göstərilən problemlər də nəzərdən keçirilmişdir.

⁷ Нестерук Т.Н. Духовность личности и реклама// Омский научный вестник, №1. Омск: ОмГТУ. 2000, с.17.

İkinci fəsil “Yeniyetmələrin deviant davranış formalarına meylliliyinin sosial-psixoloji şərtləri və individual-psixoloji amilləri” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Deviant davranış formalı yeniyetmənin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri”** adlanan **birinci yarımfəsildə** bizim tərəfimizdən bu yaş kateqoriyasının təhlilini təqdim etmişik – böyüməkdə olan bir insanın həyatında mühüm mərhələ olan və onun sonrakı taleyini böyük ölçüdə müəyyən edən yeniyetməlik dövrü. Yeniyetmə özünü, dostlarını, valideynlərini, ictimai dəyərləri anlamağa çalışır. Cəmiyyətdəki yerinin axtarışı özünü dərk etmənin inkişafı və sosial həyatın normalarına və qaydalarına tədricən yiyələnmə prosesi ilə bağlıdır.

Həyatı çətin olan yeniyetmələrin deviant davranışı bir neçə nöqteyi-nəzərdən özünü göstərə bilər: bura uşaqlıqdan təzahür edilən istedadlılığı özünə daxil edən müsbət sapmalar və davranış pozuntuları və deviant davranış formaları kimi üzə çıxan mənfi sapmalar aiddir.

Davranışda sapma olan bir şəxsiyyəti öyrənmək cəhdi çox vaxt şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün hərtərəfli yanaşma ehtiyacına səbəb olur, bunun əsasında xüsusiyyətləri nəzərə alaraq psixoloji portret qurmaq mümkündür: motivasiya, emosional, iradi və əxlaqi sferalar, uyğunlaşma və ya uyğunlaşma dərəcəsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sferası və fərdin bu sferada iştirakının xüsusiyyətləri.

İkinci fəslin “Deviant davranışa meyli yeniyetmələrin psixodiagnostik identifikasiyası və öyrənilməsi üsulları” adlı **ikinci yarımfəslində**– elmi ədəbiyyatda aparılan tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji diaqnostika bizə yalnız deviant davranışın növünü müəyyən etməklə bağlı problemləri həll etməyə deyil, həm də psixoloji korreksiya sistemini qurmağa, onun yeniyetmə şəxsiyyətinə təsirinin mexanizmini müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, biz görürük ki, psixoloji diaqnostika təsiretmə mexanizmlərini və korreksiya vasitələrini, həmçinin geniş problem dairəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu problemlər nəinki sapma davranışın növünün öyrənilməsi, eyni zamanda psixoloji korreksiya sisteminin qurulması ilə bağlı məsələlərin həllinə yönəlmişdir.

Bu keyfiyyətlərin erkən aşkar edilməsi, davranışdakı sapmaların səbəblərinin üzə çıxarılması və zəruri tədbirlərin görülməsi məktəbli gənclərlə profilaktik işin effektivliyini artıracaq.

Bacarıqlardan sapma davranışa kimi şəxsiyyətin müxtəlif tərəfləri B. Q. Ananyev, A. N. Leontyev, B. F. Lomov, S. L. Rubinşteyn, K. K. Platonov kimi alimlərin uzun illər boyu gedən kəskin diskussiyasının predmetinə çevrilmişdir.

Deviant yeniyetmənin şəxsiyyəti sosial psixologiyanın ayrıca marağına səbəb olur, çünki o, sadəcə müəyyən xarici şəraiti əks etdirmir, həm də qarşılıqlı fəaliyyətin aktiv tərəfi kimi çıxış edir. Onun üçün şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyət xarakterikdir⁸.

Sosial-psixoloji yanaşma şəraitin hansı şəxsiyyəti formalaşdırdığını, onun hansı sosial mövqelərə və rollara hazır olduğunu, müvafiq tipik situasiyalarda maneələri necə aradan qaldıracağını, şəxsiyyətin şəxsi psixiki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mübahisələri hansı yolla həll edəcəyini və s. anlamağa kömək edir.

Bunun üçün xarakterin effektiv şəkildə formalaşmasının yollarını və vasitələrini, şəxsiyyətin yaş və individual xüsusiyyətlərini yaxşı bilmək lazımdır.

Xasiyyətin aksentuasiyası – normanın son variantlarıdır. Bu zaman xasiyyətin ayrı-ayrı cizgiləri həddindən artıq gücləndirilir, bunun nəticəsində müəyyən növ psixogen təsirlərə qarşı seçici zəiflik aşkar edilir, baxmayaraq ki, başqalarına qarşı onun yaxşı və artırılmış dayanıqlılığı vardır. Elmdə aşağıdakı aksentuasiyalar mövcuddur: aşkar (müəyyən bir xarakter tipinin kifayət qədər sabit xüsusiyyətlərinin olması) və gizli (normalın adi variantları). Bu fəsilə aksentuasiyaların növləri təhlil edilmiş, təsnifatı məşhur psixiatr A.E.Lişkonun təsnifatı əsasında təsvir edilmişdir: hipertimik, sikloid tip, labil, asteno-nevrotik tip, həssas, şizoid, epileptoid, hissteroid, qeyri-sabit, konformal, qarışıq tiplər.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** **“Deviant yeniyetmələrlə dərslərin metodoloji və sosial-psixoloji mexanizmləri”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. **Birinci fəslin “Deviant yeniyetmələrdə tədris materialının qavranılmasının eksperimental və psixoloji**

⁸Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. - М.: Наука, - 1993, - 260 с.

tədqiqı” adlanan birinci yarımfəslində biz Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki məktəb-lisey kompleksinin bazasında dərs materialının deviant yeniyetmələr tərəfindən mənimsənilməsini eksperimental şəkildə tədqiq etmişdik. Tədqiqatda 12-16 yaşlarında 140 məktəb şagirdi, həm oğlan, həm də qızlar iştirak etmişdir. Tədqiqatdasualları məktəb psixoloqları tərəfindən tərtib və təqdim edilmiş anonim sorğu, pedaqoji müşahidə kimi tədqiqat metodları istifadə edilmişdir.Deviant davranışa meylliliyin diaqnostikası məqsədilə anonim anket sorğusuna aşağıdakı tipli suallar daxil olunmuşdur. Misal üçün: "Sosial arzuolunmaya yönəliş", "Norma və qaydaları dəf etməyə meyllilik", "Addiktiv davranışa meyllilik", "Özünə zərər verən və öz-özünə xəsarətyetirməklə davranış meylləri", "Təcavüzə və şiddətə meyl", "Delikvent davranışlara meyllilik", "Emosional reaksiyalara iradi nəzarət” və s.

Sorğunun nəticələri göstərmişdir ki, sosial risk qrupuna aid uşaqlar (az təmin olunmuş, natamam ailələr, mühacirlər, sosial cəhətdən müvəffəqiyyətsiz) arasında dərs materialı yüksək səviyyədə mənimsənilməmişdir. Tədqiqatın hər bir iştirakçısı məktəb tərəfindən irəli sürülən tələbləri, müəllimin göstərişlərini yerinə yetirməyə, vicdanlı və məsuliyyətli olmağa çalışmış, pis qiymətlərə və ya pedaqoqun iradlarına görə həyəcan keçirmirdi.

Yeniyetmələrin yalnız az sayı dərs materialını yüksək səviyyədə mənimsəyir. Suallara cavab verdiyi zaman belə uşaqlar ağır tələblərdən və məktəb normalarından onlar üçün narahat olan asılılığı ifadə edirdi, lakin bu onların ən sərt müəllimlərə belə dəstək və hörmət göstərməklərinə mane olmurdu.

Tədqiqatda iştirak edən məktəblilərin demək olar ki, 48,8 %-i etiraf etmişdirlər ki, məktəb onları əsasən verdiyi təhsilə görə cəlb etmir. Belə uşaqlar burada özlərini rahat hiss edir, lakin məktəbə daha çox dostları və ya müəllimlə ünsiyyət etmək üçün gəlirlər. Onların bir çoxunun şagird statusu xoşuna gəlir, lakin onlarda idraki (təlim) motivasişdirmə kifayət qədər formalaşmamış, təlim prosesi isə onlar üçün çox da cəlbəedici deyil.

“Yeniyetmə şagirdlərə fərdi yanaşma onların şəxsi formalaşmasının zəruri didaktik şərti kimi” adlanan ikinci yarımfəsildə pedaqoji müşahidə göstərmişdir ki, deviant davranışlı

məktəblilər üçün diqqətsizlik, fikrin yüksək dərəcədə dağılması, öz davranışının zəif dərəcədə idarə edilməsi, küsəynlik, konfliktlilik, aqresiya və s. səciyyəvidir. Ev tapşırıqlarını onlar, bir qayda olaraq, yerinə yetirmir, yetirsələr də tələsik və səliqəsiz şəkildə edirlər. Onlarda öyrənmək, intellektual şəkildə fəal olmaq tələbatı mövcud deyil. Müəyyən edilmişdir ki, belə şagirdlər, bir qayda olaraq, böyükələr (valideynlər), müəllim kollektivi tərəfindən məcbur edildiyinə görə oxuyurlar. Təlim fəaliyyətində onlar üçün xoşagəlməz hallardan, məzəmmətlərdən, dərslər materialından geri qalmaq, dərslər hazır olmamaqla bağlı müvəffəqiyyətsizlikdən canını qurtarmaq motivləri üstünlük təşkil edir. Fəaliyyətlərindəki uğursuzluğu onlar deviant davranış formaları ilə qabaqlamağa çalışırlar.

Fəslin “Yeniyyətmələrdə deviant davranışın qarşısının alınmasında problemlə tədris metodlarının tətbiqi” adlanan üçüncü yarım fəslində A.Bass-A.Darki anketindən istifadə edərək təcavüzün aşkarlanması metodologiyasını apararkən bu texnikanın səkkiz ölçüsünü təhlil etdik.

“Qıcıqlanma” səviyyəsinə görə göstəricilər
Cədvəl 1

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i			“T-Test”i analizi						
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərqi	
								Aşağı	Aşağı
Qıcıqlanma	2.510	.118	-.731	68	.467	-.34286	.46896	-1.27866	.59295

Təcavüzkar və düşmənçilik reaksiyalarının formalarından biri də “qıcıqlanma”dır. Bu baxımdan tədqiqatda iştirak edən iki müstəqil qrupda qıcıqlanma səviyyəsinin müqayisəsi tədqiqatımız üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əldə edilmiş statistiki nəticələrə əsasən, qızlarda qıcıqlanma üzrə $\bar{X}=5.48$, oğlanlarda isə $\bar{X}=5.82$ olmuşdur. Ədədi orta fərqinə nəzərən iki qrup arasında cüzi fərqin olduğunu söyləmək və qıcıqlanma ilə cins faktoru arasında ciddi əlaqənin olmamasını demək olar. Lakin deyilənləri tam dəqiqləşdirmək üçün əlaqədar dəyişən üzrə “T.test”i cədvəlinə Sig yaxud “P” qiymətinə müraciət edilmişdir. Burada Sig=0.467

olduğundan və $0.467 > 0.05$ olmasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qıcıqlanma dəyişəni üzrə qızlarla oğlanlar arasındakı fərq 0.05 səviyyəsində statistik baxımdan mənalı deyil.

“Neqativlik” səviyyəsinə görə göstəricilər

Cədvəl 2

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i		“T-Test”i analizi							
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Neqativlik	3.437	.068	-.371	68	.712	-.11429	.46896	-.72896	.50039

Neqativlik təcavüzkar və düşmənçilik reaksiyalarının biri olaraq hazırkı tədqiqatda ölçülən göstəricilərdən biri olub. Cins faktorunun neqativlik səviyyəsinə təsir edib-etməməsi və nəticə etibarlı ilə qızlar və oğlanlarda neqativlik səviyyəsinin hansı dərəcədə fərqlənməsi araşdırılmışdır. Neqativlik dəyişəni üzrə orta qiymətlərin müqayisəsi (qızlarda $\bar{X}=2.37$ və oğlanlarda $\bar{X}=2.48$ olmuşdur) göstərir ki, iki qrup arasında cüzi fərq var. Lakin mövcud fərqi statistik baxımdan 0.05 səviyyəsində məna olub-olmaması “T-test”i analizi ilə yoxlanmışdır. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən və $\text{Sig}=0.712$ olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, neqativlik səviyyəsi baxımından qruplar arasındakı fərq statistik baxımdan mənasızdır.

“İnciklik” səviyyəsinə görə göstəricilər

Cədvəl 3

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i		“T-Test”i analizi							
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
İnciklik	0.512	.477	217	138	.831	.08571	.40006	-.71259	.88402

İnciklik təcavüzkar və düşmənçilik reaksiyalarının bir formasıdır. Tədqiqatda iştirak edən iki qrupda inciklik faktorunun səviyyəsinin ölçülərək müqayisəsi göstərir ki, qızlarda inciklik səviyyəsi ($\bar{X}=4.22$) oğlanlarla müqayisədə ($\bar{X}=4.14$) daha yüksəkdir. Lakin qruplar arasında bu fərq olduqca azdır. İnciklik üzrə iki qrup arasındakı fərq $\text{Sig}=0.831$ olduğuna görə 0.05 səviyyəsində statistik baxımdan mənalı hesab edilmir. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dəyişən üzrə qruplararası fərqlərin mənalı olması üçün $\text{Sig}\leq 0.05$ olmalıdır. əks təqdirdə mövcud fərqlərin cüzi və mənasız olduğunu qeyd etməliyik.

“Verbal aqressiya” səviyyəsinə göstəricilər Cədvəl 4

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i			“T-Test”i analizi							
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq		
								Aşağı	Aşağı	
Verbal aqressiya	2.510	.118	-.731	68	.467	-.34286	.46896	1.27866	.59295	

Təcavüzkar və düşmənçilik reaksiyalarının formalarından biri də “sözlü-verbal aqressiya”dır. Bu baxımdan tədqiqatda iştirak edən iki müstəqil qrupda verbal aqressiya səviyyəsinin müqayisəsi tədqiqatımız üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əldə edilmiş statistik nəticələrə əsasən, qızlarda qıcıqlanma üzrə $\bar{X}=6.82$, oğlanlarda isə $\bar{X}=7.88$ olmuşdur. Ədədi orta fərqlərinə nəzərən iki qrup arasında ciddi fərqlərin olduğunu söyləmək və verbal aqressiya ilə cins faktoru arasında ciddi əlaqənin olduğunu söyləmək olar. Lakin deyilənləri tam dəqiqləşdirmək üçün əlaqədar dəyişən üzrə “T.test”i cədvəlində Sig göstəricisinə müraciət edilmişdir. Burada $\text{Sig}=0.039$ olduğundan və $0.039<0.05$ olmasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, verbal aqressiya dəyişəni üzrə qızlarla oğlanlar arasındakı fərq 0.05 səviyyəsində statistik baxımdan mənalıdır və qruplararası fərq ciddidir.

“Peşmançılıq” səviyyəsinə görə göstəricilər
Cədvəl 5

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i			“T-Test”i analizi						
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Peşmançılıq	.025	.874	.313	68	.755	.14286	.45646	-.76799	1.05371

Peşmançılıq-vicdan əzabı təcavüzkar və düşmənçilik reaksiyalarının biridir. Cins faktorunun peşmançılıq-vicdan əzabı səviyyəsinə təsir edib-etməməsi və nəticə etibarlı ilə qızlar və oğlanlarda peşmançılıq-vicdan əzabı səviyyəsinin hansı dərəcədə fərqlənməsi araşdırılmışdır. Peşmançılıq-vicdan əzabı dəyişəni üzrə orta qiymətlərin müqayisəsi (qızlarda $\bar{X}=4.97$ və oğlanlarda $\bar{X}=4.83$ olmuşdur) göstərir ki, iki qrup arasında cüzi fərq var. Lakin mövcud fərqlin statistik baxımdan 0.05 səviyyəsində məna olub-olmaması “T.test”i analizi ilə yoxlanmışdır. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən və $Sig=0.755$ olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, peşmançılıq-vicdan əzabı səviyyəsi baxımından qruplar arasındakı fərq statistik baxımdan mənasızdır və ciddi fərq yoxdur.

Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi üzrə
qızlar və oğlanlar arasında fərq
Cədvəl 6

Variasiya bərabərliyinin “Levene test”i			“T-Test”i analizi						
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi	1.066	.306	-2.161	68	.034	-2.60000	1.20314	-5.00082	-.19918

“Aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi” üzrə cins amilinə görə iki qrup arasında fərqlin hansı səviyyədə olması və statistik baxımdan mənalı olub-olmamasını “T.test”i analizinin nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirmişdik. əldə edilmiş nəticələrə əsasən qeyd edilən dəyişən üzrə iki qrup arasında müqayisə zamanı $Sig=0.034$ olmuşdur ki, bu da 0.05 səviyyəsində fərqlin mənalı olduğunu göstərir. Deməli aqressiv reaksiyaların ümumi indeksi baxımından oğlanlarla qızlar

arasında ciddi fərq var və bu indeks üzrə oğlanlarda qiymətlər daha yüksəkdi.

**Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperimental və kontrol qrupu
arasında "Aqressivlik indeksi" nə görə fərq**
Cədvəl 7

Variasiya bərabərliyinin "Levene test"i			"T-Test"i analizi						
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Ümumi aqressiya	8.166	.005	-2.967	138	.004	-4.12857	1.39143	-6.87996	-1.37719

Eksperimental qrupla prafaktik tədbirlər aparıldıqdan sonra hər iki qrupda ümumi aqressiy indeksi üzrə qiymətlər təkrar ölçülmüşdür. Bu mərhələdə qeyd edilən dəyişən üzrə eksperimental qrupda $\bar{X}=16.5$ və kontrol qrupda $\bar{X}=20.6$ olmuşdur ki, bu da, ilk baxışda prafaktik tədbirlərdən sonra eksperimental qrupda ciddi irəliləyişin və aqressiya tempinin zəifləməsin, həmçinin qruplar arasında ciddi fərqi yaranmasını göstərir. Eyni zamanda $Sig=0.004$ olduğundan tam əminliklə demək olar ki, aparılan prafaktik tədbirlər olduqca effektivdir və qruplararası fərq 0.05 səviyyəsində mənalıdır.

**Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperimental və kontrol qrupu
arasındakı fərq ("Düşməncilik indeksi" göstəricisi)**
Cədvəl 8

Variasiya bərabərliyinin "Levene test"i			"T-Test"i analizi						
Dəyişən	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	ədədi orta fərqi	Std. yayınma fərqi	95% etibarlılıq intervalında fərq	
								Aşağı	Aşağı
Düşməncilik	7.539	.000	-3.148	138	.002	-2.41429	.76697	-3.93347	-.89410

Düşməncilik üzrə eksperiment $\bar{X}=6.0$ və kontrol $\bar{X}=8.3$

Tədqiqatın ikinci mərhələsində eksperimental qrupla prafaktik metodun icrasından sonra hər iki qrupda düşməncilik indeksi üzrə qiymətlər təkrar ölçülmüşdür. Bu mərhələdə düşməncilik indeksi üzrə eksperimental qrupda $\bar{X}=6.0$ və kontrol qrupda $\bar{X}=8.3$ olmuşdur ki, bu da, prafaktik tədbirlərdən sonra eksperimental qrupda düşməncilik indeksi zəminində ciddi dəyişikliyin baş verdiyini,

həmçinin qruplar arasında ciddi fərqi yaranmasını göstərir. Eyni zamanda $Sig=0.002$ olduğunu nəzərə alaraq, aparılan praflaktik metodların olduqca effektiv olduğunu və qruplararası fərq 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu tam əminliklə demək olar.

Deviant davranış formalı yeniyetmələr üçün təhsil prosesinin təşkili ilə bağlı eksperimental araşdırmamız bizə aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verdi:

1) Biz təhsil müəssisəsində deviant davranışın səbəblərini və formalarını müəyyən etdik:

2) Bassa-Darki anketindən istifadə edərək diaqnostik müayinə şəfahi, fiziki, qıcıqlanma, dolayı təcavüz kimi miqyaslarda aqressiv reaksiyaların yüksək səviyyəsini aşkar etdi.

3) Gender aspektində göstəricilərin təhlili kişi respondentlər arasında yüksək göstəricilər aşkar etmişdir: şəfahi = 7,88, fiziki = 6,34, əsəbilik = 5,82, dolayı = 5,43.

4) Riyazi statistikanın tətbiqi üsulları, SPSS proqramı aqressiv reaksiyaların növləri ilə gender göstəriciləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqəni aşkar etdi. Əgər eksperimental qrupda diaqnostik müayinənin birinci mərhələsində "Aqressiya indeksi"nə görə yüksək nəticələr = 21,3 alınmışdırsa, işdən sonra bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır = 16,5, kontrol qrupunda = 20,9 (sonra). = 20.6). "Düşmənçilik İndeksi"nə görə, dəyişikliklər də qeyd edildi: = 8.0 (əvvəl), = 6.0 (sonra), nəzarətdə = 8.4 (sonra = 8.3), bu da tədbirlərimizin effektivliyini təsdiqləməyə imkan verir.

5) Problemlı vəziyyətlərdən, qarışıq təlim modellərindən istifadə edərək proqramın aprobeasiyası təhsil prosesinin səmərəliliyini artırmağa imkan verdi, təhsil və idrak prosesi üçün motivasiyanın yaranmasına kömək etdi və deviant davranışın qarşısının alınmasının təşkili vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. təhsil mühitində yeniyetmələrin.

6) Problemlı öyrənmə şəraitində təhsil fəaliyyətinin müsbət emosional fonunun yaradılması dəyər yönümləri strukturunun, o cümlədən idrak və əxlaqi-etik dəyərlərin formalaşmasına kömək edir və bu da öz növbəsində müəllim və psixoloqun şagirdlərlə işin korreksiyaedici və inkişaf etdirici aspektini gücləndirir.

7) Məktəbin işinə koordinasiya mərkəzinin tətbiqi deviant

davranışa meyilli bir qrup şəxslərin vaxtında aşkarlanmasına kömək edəcək və məktəb psixoloqunun işini təkcə diaqnostik və korrektəedici deyil, həm də profilaktik istiqamətdə təşkil etməyə imkan verəcəkdir. təhsil sistemində.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Взаимосвязь осознаваемых и неосознаваемых процессов в познавательной деятельности учащихся старших классов с девиантными формами поведения / Məqalə / Azərbaycanca xarici dillər / - № 4 (16). - Bakı: "Mütərcim", - 2010. - s.22-25.
2. Структура, функции и уровни осознанного отражения / Məqalə/ Azərbaycanca xarici dillər/ - №1(17). - Bakı: "Mütərcim", - 2011. - s.67-73.
3. Проблема девиации и девиантного поведения несовершеннолетних / Тезис / Xarici dillərin tədrisində yeni tendensiyalar: mövcud təcrübələr və inkişaf strategiyaları / Beynəlxalq elmi-praktik konfrans / - 30-31 oktyabr, 655 (07). - Bakı: "Elm", - 2013. - s.163-169.
4. Основные мотивы асоциального поведения несовершеннолетних / Məqalə / - "Qlobal elmi potensial", - Elmi-praktik jurnal - No 12 (33). - Sankt-Peterburq, - 2013. - s.30-32.
5. Основные типы акцентуаций характера подростков / Məqalə / - Pedaqoji Universitetin xəbərləri - No 4. - Bakı: "AGPU", - 2013. - s. 313-316.
6. Невнимательные и гиперактивные дети как современная форма нервозности / Məqalə / - Elmi xəbərlər No 1. - Bakı: ADU, - 2013. - s. 360-363.
7. Психологические и педагогические основы девиантного поведения несовершеннолетних / Məqalə / - "Elmi əsərlər" No 2. - Bakı: IPOAR, - 04 iyun 2013. - s. 157-161.
8. Современная подростковая типология характера и личности / Məqalə / - "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" No 2. - Bakı: BDU, - 2013. - s. 285-290.
9. Биологические, социально-психологические и криминологические аспекты противоправного поведения /

- Tezis / - "Təhsildə mənəvi dəyərlər: ahəngdar şəxsiyyətin inkişafı". Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı, - 5-6 dekabr 2014, - 356 səh.
10. Особенности социализации. Формирование характера и личности у современных подростков / Tezis / Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Konfransının materialları. - Bakı: Qafqaz Universiteti, - 17-18 aprel 2015-ci il, - 2-ci kitab. - s.1361-1362.
 11. Экспериментально-психологическое исследование восприятия учебного материала у девиантных подростков / Məqalə / - "Psixoloji jurnal" - Elmi-praktik jurnal No 4 - "Təhsil". - Bakı: BDU, - 2017. - s.19-26.
 12. Борьба с международной преступностью и терроризмом / Tezis / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. - IX Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. - Bakı, - 3-4 may 2018. - s. 569-571.
 13. Прогнозирование преступного (девиантного) поведения несовершеннолетних / Tezis / Türk-slavyan etno-mədəni münasibətləri: əlyazmalardan internet rabitəsinə qədər / Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları. - Nur-Sultan, - 23 may 2019-cu il, - səh. 217-222.
 14. Индивидуальный подход к учащимся подросткам как необходимое дидактическое условие их личностного формирования / Tezis / Filologiya elmləri sahəsində innovativ tədqiqatlar kontekstində beynəlxalq elmi-praktik onlayn konfransın materialları. - Bakı: BDU, - 24 dekabr 2020. - s. 513-515.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 aprel 2022-ci il tarixində saat 12.00-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəh., Akademik Z. Xəlilov, 23. Əsas bina

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.03.2022
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 45000 işarə
Tiraj: 30